

Eski Uygurca Xuanzang Biyografisine Ait Bir Okuyucu Kaydı

Mehmet Ölmez
(Göttingen-Ankara)

1. Giriş

Bilindiği gibi batılı bilim çevrelerinde eski dönemlerde -doğal olarak Uygurlar döneminde de- yazılan kitapların sonunda bulunan ve kitabı yazan, yazdıran, çeviren veya çoğaltana (müstensih) ait bilgileri, takvim bilgilerini, dilekleri belirten bölüm *kolofon* (< Yun. *κολοφών* 'son, bitiş') olarak adlandırılmaktadır. İslamiyet sonrası metinlere ait bu tür bilgilerin yer aldığı *bitiş bölümleri* ise yaygın kullanımla *ketebe kaydı*¹ olarak adlandırılmaktadır. Uygurca eserler için kolofonla kastedilen çoğunlukla yukarıda sayılan bilgileri içeren bölüm, "bitiş kayıtları"dır.² Uygurca eserlerde bitiş kayıtlarında yazan, yazdıran, başta bulunan, yazılış sebebi, ilgili eseri yazdırmak ve çoğaltmakla "iyilik kazanmak" isteyen ve bu "iyiliği başkasına aktarmak" isteyenlere ait bilgiler yer alır.³

1 Bu konuda bu günlerde yayımlanmış olan şu çalışmaya bakılabilir: Ş. Tekin, *Eski Türklerde Yazı ...*, s: 51-53 ve dipnot 28.

2 Örneğin Xuanzang yaşamöyküsünün Uygurca çevirisinin VII. bölümünde yer alan kayıtları aktaracak olursak, burada saydığımız bilgilerin tümünü toplu olarak bir arada görebiliriz: *ymä kullug tavgaç elintä üç agılık nom ötgürmiş küilib taişi ödiğ alıp tavgaç tilingä yaratmış, gentsur fabşi atlıg nomçı açarı keñürtmiş, yänä tavgaç tilintin beş balıklıg şiqko şäli tutuñ yarırıtı türk tilingä ävirmiş, bodisatav taito samtso açarınur yorıkan ukıtmak atlıg tsi-in-çüen kavi nom bitiş yetinç ülüş tükädi, namubut, namodarm, namosañ* (Ht VII 2172-78), ayrıca krş. Ht IV 1730-1743, HtLenTug V 87.6-19, Ht X ss. 10-12.

3 Uygurca metinlerde anılan noktaları içeren bitiş kayıtlarının ayrıntılı olarak ele alındığı ve incelendiği şu çalışmaya bakılabilir: *Hoço Uyğur Hanlığı Döneminde Din ve Toplum*, "Die Kolophone" [A. Giriş sözleri, B. Tarih, C. Hayır sahibi, D. Yazılış sebebi, E.

Hemen her eserin veya her bölümün sonunda yer alan bu kayıtlardan başka, bazen de kitabı okuyanların düştüğü kayıtları içeren ve genellikle eserin yazıldığı, çoğaltıldığı (istinsah edildiği) tarihten sonraki bir tarihe ait olan bilgileri içeren kayıtlar vardır ki, bunları da “okuyucu kayıtları” (Alm. *Leser-Kolophon*) olarak karşılayabiliriz.

Elimizdeki *okuyucu kaydı* ise Xuanzang’ın yaşamöyküsünün VI. bölümüne ait. Bu kayıt, aslı Paris Musée Guimet 47476’da kayıtlı bulunan yazmanın ilgili bölümünün son sayfasında (HtPar 136) yer alır. Son sayfaları elimizde bulunan diğer bölümlerde olduğu gibi, ilk önce doğrudan metni çoğaltanın kaleminden çıkan ve *ymä kutlug tavgaç el ...* ile başlayan bilinen *bitiş kaydı* yer alır. Bitiş kaydının hemen üstünde üç satırlık, altında da sekiz satırlık olmak üzere iki ayrı okuyucu kaydı yer alır. Bu okuyucu kayıtları her haliyle metnin yazıldığı dönemden sonraki bir tarihe, Moğol dönemine ait olduğu izlenimini veriyor. Yazı, *Totenbuch* (UigTot), *Abhidharma* (yay. Ş. Tekin 1970) gibi hacimli Uygurca eserlerde de görülen, Moğol döneminin işlek *yatık* (kursiv) yazısı.

Birinci okuyucu kaydı oldukça kısa, sadece okuyanın adı ve okuduğu tarih yer almakta. İkinci okuyucu kaydında ise birden fazla isme rastlıyoruz. Özellikle bu kayıta klasik yazım kurallarına aykırı örnekler yer alır. Bu, okuyucunun eğitim-öğrenim durumuyla ilgili olsa gerek. Örneğin *ärdini* yerine *ertini*, *tsi-in-çüen* yerine *si-en-çün* gibi yazımlar. Bu okuyucu, dileklerinden de anlaşılacağı üzere, şehirli değil de çiftçi-köylü olsalar gerek, krş. 7. satır *bugd(a)y arpa käd bolzun* “arpa-buğday bol olsun!”

Ne yazık ki, V. bölümün sonunda yer alan ve elimizdeki okuyucu kaydını tamamlamakta, doğrulamakta oldukça yararı dokunacağına inandığımız okuyucu kaydının fotoğrafı sağlıklı bir okuyuşa engel, krş. HtLenTug s. 490 V 88.

İyiliğin aktarımı (Uyg. *buyan ävirmäk* = Ş. Tekin “sevâbın tevcihi”), F. Dilekler ve amaçlar, G. Bitiş, onay sözü], *Zieme* 1992, ss. 46-89; şiirlerde geçen bitiş kayıtları içinse krş. *StabUig* ss. 283-295; değişik bitiş kaydı örnekleri içinse bkz. *HazaiAval*, *UigKol*.

2. Metin⁴*İlk okuyucu kaydı*

- 1820 (1) yılan yıl bişinç ay bir otuzka
 ///// yyl pyşynç 'y /// ///// //
- 1821 (2) tsi-in-çüen nomni m(ä)n utpalişri şabik(i)yä
 tsy 'yn çwyn nwm ny mn 'wdp'lysrıy ş'py ky'
- 1822 (3) okıyu tägintim
 /wqyyw t'kyntym

İkinci okuyucu kaydı

- 1823 (1) ud yıl altınç bir y(a)ñıka poşat
 'wd yyl 'ltynç pyr ynkyq ' pws'd
- 1824 (2) baçağ kün üzä biz üç ertiniłärtä süz-
 p'ç'q kwyn 'wyz ' pyz 'wyç 'yrtyny l'r t' sw//
- 1825 (3) ük kertgünç köñüllüg satva vañ oz //^a
 wk kyrtkwñç kwnkwl lwk s'tv ' v'// // //
- 1826 (4) çınza şıla kinsidu şıla bo si-en-çün nom[nı]
 çynz ' şyl' kynsydw syl' pw sy yyn çwn nwm//
- 1827 (5) okıyu tägintim{m}iz bo buyan küçintä
 'wqyyw t'kyntym myz pw pwy'n kwçyn t'
- 1828 (6) bu<r>han bolalım bu<r>han nomni {ku} keñirül//
 pwq'n pwl'lym pwq'n nwwm ny kw kynkyrw//

4 Yazıçevrimi, Gabain'in metni okuduğu döneme ait, metnin 1930'lu yıllardaki halini gösteriyor, harfçevrimi ise metnin bugünkü durumunu gösteriyor.

- 1829 (7) bugd(a)y arpa käd bolzun bodun bokun-
 ///d/ ''rp' k'd pwlz wn pwdwn pwq//
- 1830 (8) [ka] ... busuşlug savlar bolmazun
 // //// //swşlwq s// l'r pw//// //

^a satır altında *tirpan* ~ *turpan*

3. Çeviri

(1820-22) Yılan yılı, beşinci ay, yirmi birinci günde *Ci-en-zhuan* (adlı) kitabı, ben, hakir Utpalaşri Srāmaņera okuyuverdim.

(1823) İnek yılı, altıncı (ay), ilk oruç günü, biz, üç inciye (Tripiṭaka) içtenlikle, saf bir inançla Sattva VANG oz...(?), Çinza Sila, Kinsidu Sila bu *Ci-en-zhuan* (adlı) kitabı okuyuverdik. Bu iyilik sayesinde Buddha olalım, Buddha öğretisi yayılsın (?), arpa-buğday bol olsun, halka, boyumuza sıkıntılı kederli sözler gelmesin.

4. Açıklamalar

1821 utpaşişri şabik(i)yä: *utpaşişri* < Skr. *utpalaşri*(*garbha*), *utpalaşri-garbha* 'bir bodhisattva adı' O. Böhtlingk, Sanskrit-Wörterbuch in kürzerer Fassung, Erster Theil, St. Petersburg 1879, s. 225a; MW. s. 180c-181a; Edg. 125b, Wogihara 247a. *şabik(i)yä* < *şabi* + *k(i)yä*, *şabi* = Çin. *sha mi* (G. 9624, 7812) = Skr. *śrāmaņera* 'Novize', BT III 25, 25, BT XIII 46.35, 60.18 (+k(i)ya!); BT III 25'in yeniden okunuşu için bkz. StabUig s. 315; *şabi* için ayrıca krş. SuvÖlmez 199.16; *utpalaşiri* için bkz. BT XIII 46.35⁷⁴ (s. 169, dipnotun sonu). *şri* ile oluşturulan adlar için bkz. J. Oda, *Uighuristan*, s. 40 (BT XIII s. 169'a göre).

1823 yaŋı: özellikle ayın ilk gününü veya ilk günlerini, ilk on gününü gösterir. Uygurca metinlerde söz konusu metnin ne zaman okunduğu, istin-sah edildiği belirtilirken oldukça sık kullanılır. TT VII 40.115, EtymDic 943b-944a, BT I, III, V, VII, VIII, IX-2 (137a), XIII; *yaŋı kün* Hamilton 1986, 259a; UigTot (271ab); Ht IV 1723; Ht VII 850, 1316; Ht X s. 193; HtLenTug; ĀgFrag 1 2a, vb.

1823-24 *poşat* bağag kün: *poşat* << Skr. *poşaddha* ‘oruç tutma, oruç, oruç zamanı’ Böhtlingk KF, 4. Theil (1883) 123a; Wogihara 815a; Edg. 355a; Chuast s. 146. *poşat* (~ *boşat*) şekliyle Uygurca üzerine yapılmış eski çalışmalarda en az iki kez görülür. TT VII 40.6, 40.115. Bu iki örneğin dışında bir kez de Huastuanift’te *vusanti* olarak görülür. Huastuanift’teki şekil, R.R.Arat ve Asmussen’in de belirttiği gibi, Soğdca *βōsanī* (*bws’nty*, Chuast s. 146) şeklinden gelir. Bunların dışında yeni metinlerde de bir-iki kez görülür: BT VII, BT XIII (3 kez), UigFalt, ZweiFrag.

baçağ BT IX’a göre Soğd. **pāc* < Soğd. *p’* - ‘korumak, saklamak (sich hüten)’ = Skr. *upavasatha* ile ilgili olmalı (BT IX-2 73a). Asmussen ve Ş. Tekin’e göre eylem gövdesini oluşturan *baça-* şekli Soğdca *√pā* ‘guard, fast’ ile ilgili olmalı (Chuast s. 146, BT IX-2 73a). Bang ise bu konuda daha ihtiyatlıdır. Bang, Foy’un Orta Farsça *bāz* /*bāj*/ ‘Zoll’ ile yaptığı birleştirmeyi oldukça uzak bir olasılık olarak ele alır; bir başka olasılık olarak Orta Farsça *vāč* /*vāč*/ ‘Gebet’ sözcüğünün düşünülebileceğini belirtir. (Bang, Briefe II, s. 236). Clauson ise *baça-* eyleminin öz-be-öz Türkçe olduğunu düşünür (Etym-Dic 293ab).

BT IX’da önerildiği gibi sözcüğün kökünü olası bir **pāc* olarak düşünürsek, bu köke Tü. *+a-* ve *-k/-g* eklerinin gelmesiyle Uygurca şekil ortaya çıkmış olmalı. OTWF’de ise sözcüğe hem *-g* hem de *-k* ile yer verilir (OTWF, s. 173). Divānu Lugāti’t-Turk’te söz yapımı üzerine hazırlanan bir çalışmada da sözcük *-k* ile, *baça-k* < *baça-* (‘Hristiyanların orucu’, MK I, 411) şeklinde yer alır (DLTSY, § 40 *-k*, a. Soyut İsimler). Divan’da *k* (*kaf* ق) ile, Mani metni olan Huastuanift’te ise *-g* ile (OTWF s. 173).

Sonuç olarak, açık olan *baça-K* şeklinin *baça-* eyleminden türemiş olduğu, bunu çekimli şekillerin de doğruladığı (*baçak baça-dımız* Huas.-EtymDic 293a, *baçak baça-sar* EtymDic 293a = M III 49.7, *bāgli yutuzlu baçap* Etym-Dic 293b, TT VII 26.4-5, *baça-t-* OTWF s. 764, Suv 444.13), Türkçe eylemlerin yapısına göre, *baça-* eyleminin olası bir **baç* ‘oruç’ kökünden gelmesi gerektiği (krş. Bang, Asmussen, Ş. Tekin anılan yerler) ve ad gövdesinin de Huastuanift’te yedi kez, Divan’da da bir kez *-k* (ق) ile, yine Huastuanift’te altı kez *-g* ile görüldüğüdür.

Sözcüğün görüldüğü metinlere gelince, *poşat* ile birlikte geçtiği metinler için bkz. TT VII 40.6, 40.115; BT VII B 107; BT XIII 43.1, 46.1, 20.48; UigFalt; bu örneklerin dışında, *poşat*’sız olarak oldukça sık görülür: BT V, BT IX, DhāSū, EssenzS, Huastuanift vb.

Huastuanift'teki *baçağ sı-* deyimini anlamca İslamiyetteki 'oruç bozmak, orucu açmak' ve bunun Anadoludaki kullanımı olan *oruç sındır-* ile karşılaştırabiliriz. Dikkati çeken, bugün Anadolu'da, dinî bir kural, inanış gereği tutulan orucun sona erdirilmesi için kullanılan eylemin hala Uygurca *baçağ sı-* eylemindeki *sı-*'ın bir türevi olan, anlamca ve işlevce aynı *sı-n-* ve *sı-n-dır-* eylemleri olmasıdır. Yeri gelmişken hemen buracıkta *sı-* ve *sındır-* ile ilgili bilgilerimizi kısaca tazeleyiverelim: *sı-* 'kırmak' = *sındır-* 'kırmak → (oruç) bozmak'; bu yapı değişikliğini, tıpkı ünlüyle kapanan çoğu tek heceli eylemde olduğu gibi eylemin bir ada veya yeni bir eyleme dönüştürülüp tekrar ikinci bir ek aracılığıyla geçişli eylem türetilmesiyle karşılaştırabiliriz: *ba-* 'bağlamak' → Tü. *bağ* → *bağ + la* - 'bağlamak' gibi

1824 ertini: yaygın olduğu şekilde *ärdini* ('rdyny) değil de *ertini* ('yrtyny) şeklinde yazılması dikkat çekici. Bunu, okuyucunun kültür çevresine, eğitim düzeyine bağlamak olası. Çünkü ilk okuyucuda Çince *ci-en-si* (G. 12406, 3330, 10295) sözcükleri Uygurcada yaygın olduğu şekilde *tsi-in-çüen* olarak yer alırken bu, ikinci okuyucuda *si-en-çün* şeklinde, *t*'siz olarak geçer. Ayrıca yazının güzelliği açısından ele almak gerekirse bu okuyucu'nun yazısı biraz daha çala kalem bir özellik taşıyor. Dikkati çeken bir diğer nokta ise, datif eki ile *ertinikä* değil de, lokatif-ablatif eki *-tä* ile *ertinitä* şeklinde olması; *üç erdiniye* (Triratna) olan inancı belirtmek, bitiş ve okuyucu kayıtlarında oldukça sık rastlanan bir kullanım: *üç ärdinilärtä bäk katıg süzüük kertgünc köñüllüg ...* "üç mücevhere olan pek katı süzülmüş inanç gönlü" BT XIII 20.49; StabUig: *üç ärdinikä kertgünc köñüllüg ...*, StabUig s. 292-293 (= MaitrHami).

1825 satva vaṅ oz...: Okuyucu veya okuyucuların sıfatı olan Sanskrit kökenli *satva*, Uyg. *tnl(ı)g* "canlı, insan" karşılığında kullanılmakta. Skr. *sattva* "varlık, canlı" için bkz. M.W. 1135b, Wogihara 1391b. Ancak devam eden sözcükler biraz karışık, *vaṅ* < Çin. *wang* "kral, prens vb. (a king, a prince, etc.)" (G. 12493); *sattva*'nın Uygurca metinlerde görülüşü için krş. ETŞ 11.35: *satva alok tnlıg yertinçünüṅ* "*sattvaloka* (yani) canlılar dünyasının",⁵ *satva* yine burada da *satv-a* şeklinde, son harfi ayrı olarak

5 Söz konusu sözcüğün *satva-alok* şeklinde okunuşu konusunda aydınlatıcı yardımı ve ayrıca ETŞ 11.35'deki örnekten beni haberdar etmesi dolayısıyla hocam K. Röhrborn'a burada teşekkür etmek istiyorum.

yazılmıştır; *sattvaloka* için bkz. Wogihara 1392a, MW 1135b;

oz ... (ozmuş ?): Eğer bu kısım *ozmuş* ise, *krş.oz[muş]*, bu şekilde tamamlanışı için bkz. *ozmuş tegin, ozmuş togrıl* DTS 375b.

1826 çinza şila: *çinza* < ? Çin. *zhen* (G. 589)+ ...+ *şila* ? (< Skr.); *şila*, Uygurcada kişi adları ile oldukça sık olarak görülür. P. Zieme'ye göre *şilavanti* < Skr. *śīlav(a)nt* "iyi ahlaklı, ahlak sahibi (moralisches Verhalten Besitzender)" sözünün kısaltmasıdır, bkz. *Vaptso Şilavanti* için verilen açıklama, s. 249; ayrıca *şila* ile *krş. kiŋdsuin şila, titso şila* açıklama A 6 (s. 248), *pintso şila* için yapılan açıklama B 2 (s. 256), *kiŋdsuin şila ... toyın kulı şila, kamtsuin şilalar* T II D 373 b (= U 5249), 4-6. satırlar (UigSteu s. 241); *bodi tuvaça şila* BT XIII 46.1, *şinşun şila* 49.88 (ayrıca 49.88).

şila ve *şilavant* için Böhtlingk'te şu bilgiler yer alır: "*şila* 1. alışkanlık, huy"; "*şilavant* 1. sıfat a. terbiyeli, iyi yetişmiş, saygılı, soylu b. birleşiklerin sonunda: 1. *şila* 1. sıfat şeklindeki birleşiklerde 'alışkanlık sahibi, belli bir alışkanlığı olan'" anlamlarında ...[*şila* 1) Gewohnheit, ...", KürzFass. s. 244 c; *şilavant* 1) Adj. a) wohlgesittet, gut geartet, ehrenhaft, einen edlen Charakter habend. -b) am Ende eines Comp. = 1. *şila* 1) im adj. Comp. der die Gewohnheit des - hat." s. 245a].

1826 kinsidu şila: Uygurca metinlerde daha önce en az iki kez görülür: 1. *bahşımka s kinsudu savım ...* ĀgFrag s. 272. 2. T II T 1290 (Ch/U 7329) numarasıyla kayıtlı metnin arka sayfasında yer alan yazı/kalem alıştırmasının altında, 2. satır (ĀgFrag dipnot 32); -*du* için yapılan ilk açıklama *Tu[tur]* yerine kullanılan ve Uygurcada kişi adlarıyla oldukça sık geçen bir 'ek' şeklindedir (ĀgFrag, s. 273, dipnot 32); P. Zieme bu görüşünü, daha sonraki bir çalışmada değiştirerek 7-8. yüzyıl Çincesinde sözbaşındaki *n-* sesinin > *nd-* şeklinde gelişimine ve bunun Uygurca metinlerde *d-/t-* olarak yansımına örnekler getirir. Buna göre Skr. *nirvāna* sözcüğü BT II'de *tirpanki* şeklinde görülür (*tirpanki* = Çin. *nie pan jing* = Skr. *Nirvānasūtra*). Uygurcada özel adlarla birlikte görülen *tu/du* sözü de Uyg. *kul, kulı* yerine Çince *nu* 'köle, hizmetçi' sözünün *du* (*du* < **ndu* < *nu*) olarak kullanılışındır. Ayrıntılı bilgi için bkz. StabUig ss. 317-318, AbiShota ss.79-83.

1827 tągintim{m}iz *metin tągintim miz* (t'kyntym myz) yazılmış. Yazan, önce birinci kişi eki ile *tągintim* yazıp daha sonra çoğul birinci kişiye çevirmiş

olmalı. +*miz* birinci kişi ekinin yaygın olduğu şekilde -*i-*'siz olark +*m(i)z* değil de -*i-* ile şeklinde yazılması dikkat çekici.

1828 bu<r>han çok açık bir şekilde *r*'siz yazılmış.

1829 bugd(a)y zorlukla okunmakla birlikte tüm sözcükten geriye kalan bugün sadece *d*. Sözcüklerin sıralanışını bugünkü kullanımla karşılaştırsak, 'buğday'ın 'arpa'dan önce gelmesi ilgi çekici, bugün ise, bilindiği gibi Türkeçedeki şekil *buğday arpa* olmayıp *arpa buğday* şeklindedir.

5. Kaynakça ve kısaltmalar*

- DLTSY: *Dīvānu Luğātī t-Turk' te Söz Yapımı*. İpek Bilgen, Hacettepe Üniversitesi, Ankara 1989, 186 s. (yayımlanmamış doktora çalışması).
- EssenzS "Der Essenz-Sloka des Saddharmapundārika-Suṅtras", Peter Zieme, *Varia Eurasistica, Festschrift für Professor András Róna-Tas*, Szeged 1991: 249-269.
- HtLenTug *Uygurskaya versiya biografii syuan' -tszana. Fragmenti iz leningradskogo rukopisnogo sobraniya Instituta vostokovedeniya AN SSSR*. L. Yu. Tuguşeva. Moskva 1991.
- MW Sanskrit-English Dictionary. Monier-Williams, M., Oxford 1899.
- OTWF *Old Turkic Word Formation, a Functional Approach to the Lexicon*. Marcel Erdal, Turcologica Bd. 14, Wiesbaden 1991.
- StabUig: *Die Stabreimtexte der Uiguren von Turfan und Dunhuang. Studien zur alttürkischen Dichtung*. Peter Zieme, Budapest 1991.
- SuvÖlmez Mehmet Ölmez, Altun Yaruk III. Kitap (= 5. Bölüm). TDA Dizisi 1, Ankara 1991.
- Wogihara, *Sanskrit-Chinese-Japanese Dictionary*. Tokyo 1979 (Tıpkıbasım)
- Zieme 1992 *Religion und Gesellschaft im Uigurischen Königreich von Qoço*. Peter Zieme. Rheinisch-Westfälischen Akademie der Wissenschaften, Band 88, 1992.

* Karşılıkları burada belirtilmeyen kısaltmalar ve kaynakça için bkz. *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien*. Wiesbaden 1977, 1. fasikül ve izleyen fasiküller.